

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری در حقوق مصر، آلمان، انگلستان و ایران

سید محمد مهدی ساداتی*

طلعت جمالی**

DOI: 10.22096/law.2021.106666.1439

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۳۰]

چکیده

کیفر تعدد جرم، به دلیل لزوم رعایت توازن میان دو مبنای اصلی کیفرگذاری، یعنی عدالت و اصلاح مجرم، با چالش‌های بنیادینی برای توجیه روبروست. کنار گذاشتن تنقیح مناط تعدد جرائم تعزیری از تعدد حدود و اصلاحات ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی نیز توجیه عقلانی کیفر تعدد جرائم تعزیری را ضروری ساخته است. از این رو، این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، در تلاش برای تطبیق نهاد تعدد جرم با فلسفه کیفر و در پرتو مطالعه تطبیقی این موضوع در سه نظام حقوقی مصر، آلمان و انگلستان به نمایندگی از سه نظام حقوقی مختلف، درصدد پاسخ بدین پرسش است که مبنای و مدل مطلوب تعیین مجازات تعدد مادی جرائم تعزیری چیست؟ نظام حقوقی انگلستان، در تلاش برای ایجاد توازن میان دو هدف عدالت و اصلاح مجرم، اقدام به ارائه مدل جمع نسبی مجازات که ترکیبی از مدل جمع مادی و جمع قضایی کیفرهاست، کرده است. حقوق آلمان و مصر نیز ضمن پیروی از مدل جمع مادی، این مدل را به قیودی محدود کرده‌اند.

* استادیار بخش حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. «نویسنده مسئول»

Email: mahdi.sadati@shirazu.ac.ir

** دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

Email: Jamali_talat@yahoo.com

نتیجه آنکه، کیفر تعدد جرم در حقوق ایران به دلیل ابهام در هدف، از همه مدل‌های موجود پیروی کرده و همین امر باعث شده است در برخی از مصادیق، شدت مجازات تعدد در این نظام از دیگر نظام‌های حقوقی بیشتر و گاه کمتر باشد که این تزلزل، هم مخالف عدالت ظاهری و واقعی و هم مخالف هدف اصلاحی مجازات است.

واژگان کلیدی: تداخل کیفر؛ تعدد مادی؛ جمع نسبی مجازات؛ مسئولیت عینی جرم؛ مجازات اشد.

مقدمه

تعدد جرم به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم و مؤثر در تعیین میزان مجازات و همچنین تشدید آن مطرح است. به همان‌سان، تشدید مجازات تعدد جرم گاه با مخالفت سنتی برخی جرم‌شناسان^۱ روبرو شده است؛ به‌گونه‌ای که در حقوق جزای انگلستان نیز این موضوع ذیل عنوان اصل تناسب جرم و مجازات مطرح شده است و نه عوامل مشدده جرم؛^۲ چراکه چالش اساسی در تعیین کیفر تعدد جرم، به چگونگی رعایت این تناسب بازمی‌گردد.

در حقوق کیفری ایران، قانون‌گذار جزایی از سال ۱۳۰۴ تاکنون، مبنای مشخصی برای تعیین کیفر تعدد جرائم تعزیری نداشته و همچنین پژوهش‌میدانی خاصی درباره تأثیر مجازات تعدد جرم بر کاهش جرائم صورت نگرفته است.^۳ این امر موجب شده است موضوع مجازات تعدد جرم یا با اقتباس از قانون جزای فرانسه تدوین شود و یا با تنقیح مناط از حدود شرعی. حتی قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نیز در خصوص تعیین مجازات تعدد جرائم تعزیری، از قانون مجازات عمومی ۱۳۵۲ پیروی کرده^۴ و هنوز از محدوده تقلید خارج نشده است. این در حالی است که اهمیت اصلی تعدد جرم نه به جهت جرائم ارتكابی یا ملاک تعدد جرم، بلکه به دلیل انتخاب مجازات مناسب است.

ازجمله دلایلی که شاید بتوان در مورد این رجعت مطرح کرد، وجود برخی مشکلات نظری و عملی در تنقیح مناط تعدد جرائم تعزیری از حدود، ملاک تعدد و همچنین مجازات‌های مربوطه است.^۵ از لحاظ شرعی نیز با توجه به اباحه و جایز بودن تعیین مجازات تعدد جرائم تعزیری و همچنین قاعده «التعزیر بما یراه الحاکم»، مقنن در قانون مجازات اسلامی جدید، به تعیین ملاک و مجازات خاص تعدد مادی جرائم تعزیری، فارغ از حدود، اقدام کرده است.

برای انتخاب مجازات و مدل مناسب تعیین کیفر تعدد جرائم تعزیری، دو مبنای مشخص و مهم وجود دارد: اصل عدالت و رفع حالت خطرناک (اصلاح). دکتترین و مطالعات حقوقی نیز تاکنون فارغ از این مبانی، مجازات تعدد جرم را مورد مطالعه قرار داده است. این در حالی است

1. See: Goldman, 1979: 57.

2. See: Zedner & Roberts, 2012: 286.

۳. انجام این پژوهش‌های کمی در صورتی است که هدف پیامدگرای مجازات بر عدالت استحقاقی ترجیح داشته باشد.
۴. تا سال ۱۳۹۲، تقریباً در هیچ‌کدام از آثار علمی و حقوقی، این مدل تعیین کیفر تبیین نشده و مورد نقد و بررسی قرار نگرفته بود.

۵. نک: حاجی‌ده‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۸؛ عباسی، ۱۳۹۳: ۱۶۱؛ احمدی، ۱۳۹۳: ۱۳۸۴؛ پوریافرانی، ۱۳۸۴: ۴۳-۳۷.

که بحث توازن میان دو هدف اصلاح مجرم و تحقق عدالت در تعیین و اجرای کیفر تعدد جرم، دیدگاه قضایی مسلط در حقوق انگلستان و آمریکا است.^۱

همچنین برخی حقوقدانان، عدالت، عبودیت و مصلحت را مبنای وضع مجازات‌ها دانسته‌اند.^۲ این در حالی است که از سویی در حقوق اسلامی، مبنای اصلی وضع مجازات‌ها به‌خصوص در تعزیرات، عدالت یا اصلاح مجرم است و نه عبودیت محض. از این رو، این باور که الزامات اخلاقی-فقهی، مقنن را در مرزهای خود برای تعیین کیفر تعدد جرائم تعزیری، محدود کرده‌اند، ناصواب به نظر می‌رسد.

از سوی دیگر، اگر مصلحت را به معنای فایده اجتماعی بدانیم،^۳ این فایده اجتماعی می‌تواند سزاگرایی، اصلاح، ارباب یا بازدارندگی باشد. در مورد هدف اربابی مجازات باید گفت که ارباب، از اهداف اصلی مجازات‌های تعزیری نیست. بازدارندگی نیز از اوصاف عرضی مجازات است و می‌تواند نتیجه هدف اصلاحی یا اربابی کیفر باشد. نتیجه آنکه عدالت و اصلاح مجرم، دو هدف اصلی تعیین و اجرای مجازات‌های تعزیری هستند.

بهمان سان، فقدان مبانی نظری درباره مدل مجازات تعدد جرائم تعزیری در قانون مجازات اسلامی جدید، موجب ایجاد سردرگمی و پرسش‌های فراوان نزد قضات و حقوق‌دانان شده است؛^۴ به‌گونه‌ای که پیش‌نویس اصلاح ماده ۱۳۴ این قانون، تحت عنوان «طرح اصلاح موادی از قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲»^۵ به مجلس شورای اسلامی ارائه شده بود که به ناگاه در قالب ماده ۱۲ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری^۶ به تصویب رسید. با این وجود، مسئله مجازات تعدد جرم در این قانون نیز هنوز فاقد مبنای مشخص است. بنابراین، با توجه به ضرورت‌های فوق، این مقاله با رویکردی تطبیقی درصدد پاسخ به پرسش‌های زیر است:

۱. «وجوه تشابه و تمایز نظام‌های حقوقی مصر، آلمان، انگلستان و ایران در تعیین کیفر تعدد جرم چیست؟»

۲. «مدل مطلوب مجازات تعدد جرائم تعزیری چیست؟»

۱. نک: تبیت، ۱۳۸۴: ۲۷۲.

۲. نک: جعفری، ۱۳۹۲: ۱۷۸.

۳. نک: جعفری، ۱۳۹۲: ۱۸۲.

۴. نک: پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۴: ۲۱-۵۴.

۵. شماره چاپ ۱۷۵، شماره ثبت ۱۵۶، تاریخ چاپ ۱۳۹۵/۵/۱۱.

۶. مصوب ۱۳۹۹/۰۲/۲۳ مجلس شورای اسلامی.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۹۹

بنابراین، این نوشتار به مطالعه تطبیقی سه نظام حقوقی مصر، آلمان و انگلستان که هرکدام نماینده یکی از نظام‌های حقوقی اسلامی، رومی-ژرمنی و کامن‌لا هستند، پرداخته است که این امر، امکان مطالعه جامع در این زمینه را فراهم می‌کند.

بررسی ادبیات علمی موضوع نیز نشان‌دهنده آن است که در اکثر قریب به اتفاق مطالعات انجام‌گرفته در خصوص تعدد جرم، موضوع اصلی، ملاک و معیار تفکیک انواع تعدد از یکدیگر بوده است نه تعیین مجازات؛ به‌عنوان نمونه:

- بررسی مجازات تعدد جرم در کتاب «تعدد جرم؛ نظریه و رویه‌ها» که به‌نوعی گردآوری بیشتر نظریه‌های مطرح‌شده در خصوص تعدد جرم است، صفحات چندانی را به خود اختصاص نداده است.^۱ در مطالعات قدیمی‌تر نیز اگرچه به موضوعاتی، مانند فردی کردن تقنینی و قضایی مجازات‌ها در تعدد جرم اشاره شده است، ولی این مباحث، فارغ از بیان مدل تعیین مجازات تعدد جرم و ارائه الگوهای جدید بوده است.^۲

- در آثار علمی به زبان لاتین نیز یا کیفر تعدد جرم به‌صورت کلی تحت عنوان اشکال مجازات^۳ و^۴ آمده و به مجازات تعدد جرم، چندان پرداخته نشده است و یا اینکه تمرکز مطالعات انجام‌گرفته، بر تعدد دانستن یا ندانستن مجموعه جرائم ارتكابی بوده است.^۵

روش این مقاله در پاسخ به پرسش‌های فوق، توصیفی-تحلیلی و ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای است. بدین‌صورت که نخست مدل‌های کیفر تعدد جرائم تعزیری و مبانی آن‌ها تبیین و مورد تحلیل انتقادی قرار گرفته، سپس ضمن واکاوی و نقد کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مبنا و مدل مطلوب منطبق بر آن مبنا، ارائه شده است.

۱. مدل‌های تعیین مجازات تعدد جرم

در زمینه شیوه واکنش به مرتکبین تعدد جرم و تعیین مجازات آنان، سه مدل از نظام‌های کیفری مختلف قابل اقتباس است: جمع مادی مجازات‌ها، مجازات اشد و جمع قضایی مجازات‌ها. بهمان سان، برخلاف نظر برخی حقوق‌دانان،^۶ مدل تعیین کیفر در تعدد جرم، تنها ناظر بر حالت

۱. نک: شیخ‌الاسلامی، ۱۳۹۵: ۱۹-۱۷.

۲. نک: طاهری نسب، ۱۳۸۱: ۲۸۹-۲۷۶.

3. Forms of Punishment.

4. See: Hall, 2015: 592.

5. See: Chemerinsky, 2009: 709.

۶. نک: کلاتری و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۱۲.

خطرناک نیست و در این زمینه، اندیشه‌های سزاگرایی و مبانی عدالت کیفری نیز نقش دارند. همچنین، این مدل‌ها ناظر به تعدد مادی بوده است و در مورد تعدد اعتباری، قاعدتاً مدل مجازات اشد همواره جاری می‌شود.

۱-۱. مدل جمع مادی مجازات‌ها

مدل «جمع مادی مجازات‌ها» که به اختصار «جمع مجازات‌ها» نیز نامیده می‌شود، ریشه در مکتب کلاسیک و عدالت مطلق داشته و ناظر بر تعدد مادی جرائم است. در این مدل، مجازات کلیه جرائم ارتكابی مجرم با یکدیگر جمع و مجموع مجازات‌ها در مورد مرتکب به مرحله اجرا درمی‌آید.^۱

بر اساس مکتب عدالت مطلق، باید میان جرم و مجازات، تناسب وجود داشته باشد. از این رو، ارتکاب جرائم متعدد، موجب تعدد مجازات نیز خواهد شد. قاعده جمع مجازات‌ها، افزون بر اینکه متضمن رعایت عدالت است، تناسب میان جرم و مجازات را نیز به دنبال خواهد داشت. در این رویکرد، مجازات واکنشی در برابر پدیده عینی و مادی جرم است و مجرم و حالت خطرناک او، متغیر اصلی این مدل نیست.

این مدل در قوانین کیفری برخی از کشورهای اسلامی نظیر مصر، در تعدد مادی حدود غیرمشابه و همچنین تعدد جرائم تعزیری اعم از مشابه و غیرمشابه به کار می‌رود. در حقوق کیفری مصر، مجازات‌های حبس هنگام تعدد جرم، جمع می‌شود و می‌توان گفت در این حالت، تشدید در معنای خاص آن صورت نمی‌گیرد.^۲ نکته گفتنی آنکه، می‌توان گفت مدل جمع مادی مجازات‌ها به‌طور مطلق در هیچ سیستم حقوقی دنیا اجرا نمی‌شود؛ به‌عنوان مثال در حقوق مصر که این مدل در تعزیرات نیز پذیرفته شده، جمع مجازات‌ها دارای حدودمرز است و میزان حبس ناشی از تعدد در هر حال نباید از بیست سال تجاوز کند.^۳

۱. نک: افراسیابی، ۱۳۷۷: ۳۲۰.

۲. اصولاً در مورد این پرسش که تعدد جرم، از اسباب تشدید هست یا نیست، دو نظر وجود دارد: عده‌ای معتقدند در جمع مادی مجازات‌ها، مجازات هر جرم جداگانه داده می‌شود و اصولاً در مرحله تعیین مجازات، تشدید صورت نمی‌گیرد. چه بسا در مورد سه جرم، قاضی می‌تواند به حداقل مجازات هر جرم، حکم دهد و هر سه مجازات نیز اجرا شود. از این رو، در این حالت تشدید به معنای واقعی کلمه (تشدید مجازات هر جرم به دلیل تعدد جرم)، رخ نداده است (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۹۵). نظر دوم بر آن است که تعدد جرم، فی‌نفسه، از عوامل مشدده است (اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۷۴). قانون مجازات اسلامی نیز نظر دسته دوم را پذیرفته و در ماده ۱۳۴ تعدد جرم را در همین معنا از عوامل مشدده دانسته است.

۳. نک: رمسیس بهنام، ۲۰۰۸: ۱۱۶۳-۱۱۶۴؛ مرصفاوی، ۲۰۰۱: ۳۱۰.

۴. ماده ۳۶ قانون کیفری مصر.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۰۱

از سوی دیگر، حقوق کیفری مصر، میان تعدد مادی موجب حبس و جزای نقدی تفاوت قائل شده و در مورد جزای نقدی، مدل جمع مادی مجازات‌ها را به صورت مطلق پذیرفته است. ماده ۳۷ قانون کیفری مصر^۱ در این زمینه مقرر داشته است: «مجازات جزای نقدی همواره جمع می‌شود».

همچنین، به نظر می‌رسد در حقوق اسلامی رابطه مستقیمی میان قاعده جمع مجازات‌ها در تعدد مادی جرائم تعزیری و مجازات‌های بدنی وجود دارد؛ چراکه مجازات اصلی در جرائم تعزیری در حقوق کیفری اسلام، مجازات‌های بدنی^۲ و فرد شاخص مجازات‌های بدنی، شلاق بوده است^۳ و بدین جهت، جمع مادی مجازات‌ها در اصل به معنای جمع مادی مجازات شلاق بود که از لحاظ منطقی قابل اجراست^۴ و مشکلات و معذوریت‌های تعدد مجازات حبس را نداشته است؛ همچنان که در حقوق کیفری مصر نیز تعدد مجازات‌های جزای نقدی به دلیل دوری از مشکلات مربوط به تعدد مجازات حبس، همواره جمع می‌گردد.

در حقوق آلمان نیز همه مجازات‌ها با یکدیگر جمع شده^۵ (ماده ۵۳ قانون مجازات آلمان) و تنها یک مجازات، در حکم دادگاه قید شده است و همان نیز اجرا می‌گردد.^۶ بند ۱ از ماده ۵۳ قانون مجازات آلمان^۷ درباره مجازات تعدد جرم می‌گوید: «شخصی که چندین جرم را مرتکب شده باشد، هم‌زمان بابت همه اتهامات محاکمه می‌شود و در نتیجه، به چندین مجازات حبس یا جزای نقدی محکوم و همین‌طور به مجموع مجازات‌ها محکوم می‌شود».

بنابراین در حقوق آلمان، قاضی برای تک‌تک جرائم، مجازات تعیین کرده است (ماده ۴۶)، ولی در دادنامه بدان‌ها اشاره نمی‌کند؛ همچنان که وی برای تعیین مجازات اصلی، شدیدترین مجازات از میان جرائم ارتكابی را به‌عنوان مبنا انتخاب کرده است و سپس با توجه به دیگر جرائم

۱. قانون مجازات مصر در ۱۹۳۷ میلادی توسط فاروق اول، تصویب شده است. در طول این سال‌ها، این قانون به‌طور جزئی، چندین بار اصلاح گردیده است. از ماده ۳۲ تا ۳۸ این قانون، به تعدد جرم اختصاص دارد.

۲. نک: رهامی، ۱۳۸۲: ۱۰.

۳. نک: صافی، ۱۳۶۳: ۳۳.

۴. درحالی‌که به نظر می‌رسد جمع مادی مجازات شلاق تعزیری بیش از شلاق حدی منع شرعی ندارد، اما رویه قضایی در این زمینه، دچار اختلاف نظر بوده و برخی قضات، مجازات شلاق بیش از ۷۴ ضربه را در تعدد جرم، خلاف قاعده فقهی مسلم «التعزیر دون الحد» دانسته‌اند. (خاکی، ۱۳۹۲: ۶۹-۷۰)

۵. در حقوق آلمان از جمع مجازات‌ها تحت عنوان نظریه تجمیع (Gesamtstrafe) یاد می‌شود.

6. See: Köhler, 2013: 686-687.

۷. قانون مجازات آلمان (Strafgesetzbuch)، مصوب ۱۸۷۱ م بوده و تاکنون بارها بر اساس تحولات اجتماعی - علمی، مورد اصلاح قرار گرفته است. به‌عنوان نمونه، در سال ۲۰۰۳ م، جرائم علیه بشریت، جرائم جنگی و ژنوساید به سیاهه جرائم در جمهوری فدرال آلمان، اضافه گردید.

ارتكابی، اقدام به افزایش مدت مجازات حبس می‌کند.^۱ از این رو، در نظریه تجمیع در حقوق آلمان، در نهایت آنچه در دادنامه درج می‌شود مجموع مجازات است و مانند حقوق ایران، این‌گونه نیست که قاضی در حکم خود، به تک‌تک جرائم و مجازات آن‌ها اشاره کند و سپس از میان مجازات‌های تعیینی، به اجرای مجازات اشد حکم بدهد. در اصطلاح، همان‌طور که در بند ۱ ماده ۵۴ قانون مجازات آلمان آمده است، قاضی به تمامیت جرائم ارتكابی (Zusammenfassend) توجه می‌کند؛ بدین معنی که قاضی در تجمیع مجازات‌ها به شخصیت مرتکب و شدت جرم توجه می‌نماید.

البته حقوق آلمان مانند حقوق مصر، مدل جمع مادی مجازات‌ها را به‌طور مطلق پذیرفته و برای آن، هم در جزای نقدی و هم میزان حبس، سقف تعیین کرده است. سقف مجازات حبس در حقوق آلمان، ۱۵ سال و جزای نقدی، ۷۲۰ واحد روزانه است.^۲ در حقوق کیفری مصر نیز سقف مجازات حبس در تعدد مادی، ۲۰ سال بوده و جزای نقدی نیز فاقد سقف است (ماده ۳۶).

در نظام کیفری ایران پس از انقلاب، مدل جمع مجازات‌ها تنها در مورد حدود و تعزیرات غیرمشابه، دیات و قصاص اعمال می‌شود، ولی در قانون جدید مجازات اسلامی افزون بر دیات و قصاص، تنها حدودی که از حیث موجب و نوع مجازات متفاوت هستند، مشمول این مدل شده و دیگر جرائم تعزیری به‌طور کلی از این مدل خارج شده‌اند.^۳

الف. مبانی

در خصوص کیفرها، وقتی سخن از «مبانی کیفر» می‌شود، ناگزیر از پرداختن به هدف مجازات‌ها هستیم؛ به‌گونه‌ای که میان مبنا و هدف کیفر نوعی همسانی مفهومی وجود دارد. با توجه بدین امر، در خصوص مبنای مدل جمع مادی مجازات‌ها گفته شده که این مدل، مبتنی بر مسئولیت عینی جرم،^۴ آزادی اراده مجرم در ارتكاب جرم و عدالت محض است؛ بدین معنا که وقتی آثار عینی جرائم متعدد، یعنی خسارات و صدمات وارده به فرد و اجتماع مدنظر قرار گیرد، لازم می‌آید که مجرم به دلیل تک‌تک جرائم ارتكابی، مؤاخذه و مجازات شود.

از سوی دیگر، آزادی اراده و اختیار مجرم در ارتكاب جرائم متعدد نیز ایجاب می‌نماید که وی به دلیل ارتكاب هر جرمی، مسئولیت کیفری خاص و مجازات جداگانه‌ای داشته باشد. در غیر

۱. بند ۱ ماده ۵۴.

۲. بند ۲ ماده ۵۴ StGB.

۳. ماده ۱۳۴ ق. م. ا. و بند ۱۲ ماده ۱۲ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری.

۴. نک: الهام، ۱۳۷۷: ۱۷.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۰۳

این صورت، پاره‌ای از جرائم ارتكابی بدون مسئول و بلا مجازات باقی خواهند ماند و این امر با اصول حاکم بر مجازات‌ها مغایر خواهد بود.^۱

بنابراین، مبنای اصلی مدل جمع مادی مجازات‌ها، رعایت عدالت و اصل تناسب جرم و مجازات است؛ در این مدل، مجازات واکنشی در برابر پدیدار است نه ذهن یا حالت خطرناک مجرم.

در آیات قرآنی نیز مجازات ذاتاً قبیح و واکنشی در برابر کنش مجرمانه است: «وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يَجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا...»^۲ همچنین در اصول فقه، اصل بر عدم تداخل است^۳ و تنها در مواردی که دلیلی بر تداخل وارد شده است، به آن نصّ خاص عمل می‌شود.

ب. نقد و بررسی

این مدل با انتقادات ذیل در حقوق کیفری معاصر روبه‌روست:

۱. نخست آنکه جمع بین مجازات‌ها همیشه ممکن نیست؛ مثلاً مجازات اعدام و حبس ابد در اجرا قابل جمع نیستند. بنابراین، مدل جمع مادی مجازات‌ها بر اساس واقعیات زندگی عینی، در همه موارد کارایی ندارد.

در پاسخ می‌توان گفت: یکم، این ایراد تنها به همین مورد محدود است و دیگر مصادیق، مانند جمع جزای نقدی با حبس و اعدام، جمع حبس‌های غیر ابد، جمع حبس با شلاق و جزای نقدی امکان‌پذیر است.

دوم، در حقوق کیفری مصر، برای رفع ایراد وارد به مصداق فوق، یعنی جمع مجازات اعدام و حبس ابد، از قاعده جب استفاده می‌شود.^۴ بر اساس این قاعده، مجازات‌ها می‌توانند در مرحله اجرای حکم، تداخل پیدا کنند. فقهای عامه از تداخل مجازات‌ها در مرحله اجرای احکام، تحت عنوان «جمع نسبی مجازات‌ها» یاد می‌کنند.^۵

در حقوق کیفری آلمان نیز مجازات حبس ابد و در حقوق مصر، مجازات اعدام، دیگر مجازات‌ها را در بر گرفته است و در مرحله اجرای احکام، تنها یک مجازات اعمال می‌گردد.

۱. نک: صانعی، ۱۳۸۲: ۷۷۱.

۲. انعام: ۱۶۰.

۳. نک: مظفر، ۱۴۳۱ ق: ۹۵.

۴. نک: جابر هادی، ۲۰۱۱: ۲۰۲.

۵. در قانون مجازات اسلامی نیز در تبصره ۱، ۲ و ۳ ماده ۱۳۲، قاعده جب در مرحله اجرای مجازات به تلسی از فقه عامه پذیرفته شده است (ساداتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۸۲).

۲. ایراد مهم دیگر آن است که بازدارندگی و سزادهی مجازات حبس پس از سپری شدن مدتی از دوران محکومیت فرد زندانی، برایش عادی شده و به عبارت دیگر، مجازات حبس کارکرد خود را در طولانی مدت برای فرد زندانی از دست می‌دهد.^۱ از این رو، مدل جمع مادی مجازات‌ها به دلیل خو گرفتن زندانی با محیط زندان، عملاً کارکرد سزاگرایانه خود را در طولانی مدت از دست می‌دهد.

۳. از سوی دیگر، افزون بر مجرم، باید به نقش دولت در تعدد جرم توجه داشت؛ چراکه از یک سو ضعف نظام عدالت کیفری در شناسایی مجرم و عدم مجازات او، در وقوع تعدد جرم دخالت داشته و بزهدکار در واقع قربانی کاستی و عدم کارایی این نظام شده است. از این رو، چنانچه متهم پس از ارتکاب جرم قبلی، بازداشت و محاکمه می‌شد، چه بسا به علت احساس تنبیه و ترس از تحمل مجازات دیگر، مرتکب جرم جدیدی نمی‌گردید. همچنین، در دولت‌های رفاه حق اجتماعی شدن شهروندان از زمره مهم‌ترین حقوق شهروندی است؛^۲ بنابراین متهم در واقع قربانی کوتاهی دولت در توجه به این حق شده است و بار مسئولیت عمل مجرمانه و سرزنش ناشی از آن نباید تماماً به حساب متهم گذاشته شود و او را به تحمل مجازات‌های متعدد، محکوم کرد.

در پاسخ می‌توان گفت که مسئولیت دولت در تعقیب مجرمان، هیچ‌گاه عذر موجهی در تخفیف مجازات شخص مجرم یا لغو آن نبوده است. بنابراین، اگرچه دولت مسئولیت مهمی در تعقیب مجرم دارد، اما همین که نهایت تلاش خود را در این زمینه به کار برده باشد، در پذیرش اعمال مناسب این مسئولیت از سوی شهروندان جامعه، کافی است.

۴. حقوق کیفری مدرن برخلاف حقوق اسلامی، اصل را در مجازات بر مسئولیت ذهنی قرار داده است. از این رو، مدل جمع مادی مجازات‌ها که بر مبنای مسئولیت عینی است، در حقوق کیفری جدید جایگاهی ندارد.

در مسئولیت ذهنی، مبنای تعیین مجازات حالت خطرناک است؛ بنابراین معلول حالت خطرناک که جرم عینی‌یافته است، مبنای تعیین مجازات نیست. همین مبنای واکنش مقنن در تعیین کیفر تعدد جرم را با مبنای مسئولیت عینی متفاوت می‌سازد. بهمان سان، اگر مبنای مسئولیت عینی قرار دهیم، بیشتر به جرم به‌عنوان یک پدیده عینی نگریسته شده است و واکنش کیفری نیز بیشتر عینی و در قالب مجازات‌های مشدد همراه خواهد بود و بدین معنی است که تمرکز و مبنای اصلی، خود «پدیدار» است.

۱. نک: آشوری و صبوری پور، ۱۳۹۴: ۱۵.

2. See: Siegel, 2012: 230.

۲-۱. مدل مجازات جرم اشد

قاعده‌ای که در مدل مجازات جرم اشد اعمال می‌گردد، قاعده عدم جمع مجازات‌هاست. بر همین اساس، این مدل «مدل جمع جرائم، عدم جمع مجازات‌ها» (A comprehensive system of fines, penalties not collected) نیز نام‌گذاری شده است. در این مدل که تحت تأثیر عقاید مکتب تحقیقی و مکتب دفاع اجتماعی نوین قرار دارد، وقتی شخصی مرتکب تعدد جرم می‌گردد، تنها مجازات اشد در مورد وی به مرحله اجرا گذاشته می‌شود.

نکته قابل ملاحظه آن است که مجازات حبس در مکتب تحقیقی و دفاع اجتماعی نوین، اصولاً مجازات نیست؛ بلکه شیوه‌ای از درمان و اصلاح بزهکار است.^۱ در این منظر، زندان مانند کلیسا و معبد است و شخص با دوری از جامعه، به اصلاح خود می‌پردازد. در این رویکرد، جمع مجازات‌های زندان در تعدد جرم فاقد مبناست؛ چراکه اصلاح مجرم هدف اصلی از تعیین مجازات حبس است.

در حقوق کیفری آلمان نیز در صورتی که مجازات یکی از جرائم ارتكابی، حبس ابد (Lebenslange Freiheitsstrafe) باشد، تنها حبس ابد که مجازات اشد است مورد حکم قرار خواهد گرفت. بنابراین، برخلاف حقوق مصر که تنها مجازات حبس ابد یا اشد به مرحله اجرا گذاشته می‌شود،^۲ در حقوق آلمان تنها در مورد مجازات حبس ابد، قاعده جب اجرا می‌شود.^۳

در حقوق کیفری انگلستان دو مدل اجرا می‌شود: مدل جمع قضایی مجازات‌ها و مدل مجازات جرم اشد. منتها از مدل مجازات جرم اشد با عنوان مدل مجازات هم‌زمان (concurrent sentence) یاد می‌شود. مجازات هم‌زمان، در تعیین کیفر جرائم ناشی از یک حادثه یا رویداد و همین‌طور جرائم مشابه علیه یک بزه‌دیده به کار می‌رود.^۴

قانون مجازات اسلامی در تعدد اعتباری،^۵ تعدد مادی و تعدد نتیجه کم‌تر از چهار جرم،^۶ از این مدل پیروی کرده است. در مورد مصادیق فوق، نخست هرکدام از جرائم و مجازات آن در دادنامه صادره تعیین شده است، سپس مجازات قابل اجرا به وسیله قاضی تعیین می‌گردد.

۱. نک: آقایی، ۱۳۸۶: ۲۸۴؛ پرادل، ۱۳۹۶: ۱۱۳؛ Ancel, 2003: 158.

۲. ماده ۳۵.

۳. بند ۱ ماده ۵۴ StGB.

۴. See: Hall, 2013: 56.

۵. ماده ۱۳۱.

۶. ماده ۱۳۴ ق.م.ا.؛ بند الف، ب و ث ماده ۱۲ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری.

الف. مبانی

در خصوص مبانی مدل مجازات اشد گفته شده که مهم‌ترین هدف مجازات، اصلاح مجرم و دفاع اجتماعی بوده است و این مسئله در مورد تعدد جرم هم صدق می‌کند. اگر هدف از مجازات تنها انتقام گرفتن و آزار و اذیت مجرمین بود، آنگاه جمع مجازات‌ها به هنگام تعدد جرم، منطقی و اصولی جلوه می‌کرد،^۱ ولی اگر هدف نظام جزایی اصلاح مجرم باشد، از تحمیل مجازات‌های طولانی بدون توجه به سوابق مجرم و علل اجتماعی - روانی که باعث بزهکاری او شده، است نتیجه‌ای در پی نخواهد شد.

ب. نقد و بررسی

به این مدل هم خرده گرفته‌اند که با اجرای یک مجازات، آن‌هم شدیدترین، مجازات بقیه جرائم بدون اجرا باقی می‌ماند.^۲ بنابراین در این مدل، بزهکاران به ارتکاب جرائم خفیف‌تر تشویق شده، اطمینان دارند با هر تعداد جرمی که مرتکب شوند، در نهایت مجازات شدیدترین جرم را تحمل خواهند کرد.

افزون بر این، در این مدل، اصل تناسب میان جرم و مجازات در بسیاری از موارد نادیده گرفته می‌شود؛ از جمله چنانچه متهمی که مجازات وی قطعی شده است، مرتکب جرم جدیدی گردد، مشمول قاعده تکرار جرم قرار خواهد گرفت و افزون بر مجازات جرم سابق، بابت ارتکاب جرم جدید، به مجازاتی که حتی از مجازات مقرر قانونی نیز شدیدتر است، محکوم خواهد شد. درحالی‌که ارتکاب همان جرم از سوی شخصی که بابت ارتکاب جرم دیگری، تحت تعقیب است، تعدد جرم محسوب و مشمول قاعده عدم جمع مجازات‌ها قرار خواهد گرفت. بهمان سان، چنانچه مجازات جرم جدید، کمتر از جرم قبلی باشد، به کلی بلا مجازات باقی خواهد ماند و اگر بیشتر باشد، مجازات جرم اول را زایل می‌نماید.

نکته نهایی و مهم آنکه با شکست اقدامات اصلاحی و درمانی در پیشگیری از بزهکاری و جلوگیری از افزایش آمار جرائم،^۳ برخی از نظام‌های حقوقی اقدام به بازگشت به مدل تعیین کیفر در مکتب استحقاقی و عدالت مطلق کرده‌اند.

۱. نک: صانعی، ۱۳۷۴: ۲۶۸.

۲. نک: اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۸۹.

۳. نک: صفاری، ۱۳۹۶: ۱۰۲.

۳-۱. مدل جمع قضایی مجازات‌ها

ایرادات وارد بر دو مدل پیشین، موجب ظهور مدل سومی به نام «جمع قضایی مجازات‌ها» گردید؛ چراکه در این مدل، قاضی در تعیین مجازات، اختیار بیشتری دارد.

در قانون مجازات اسلامی، در تعدد چهار جرم و بیشتر^۱ و همچنین تعدد جرم موجب افساد فی الارض از این مدل پیروی شده است. به‌طورقطع، تعدد جرم یکی از ضوابط تشخیص قصد اخلال گسترده در موضوعات مشمول جرم افساد فی الارض است. بر اساس این مدل، در صورت تعدد مادی چهار جرم و بیشتر، برای کل جرائم ارتكابی، مجازات واحدی که از مجازات مهم‌ترین جرم ارتكابی نیز شدیدتر است، تعیین می‌گردد. بنابراین در این مدل، تعدد جرم نقش یک عامل مشدده را ایفاء می‌کند. این مدل، این ایراد مدل «مجازات جرم اشد» را که مجرم پس از ارتكاب جرم شدید اول، کارت سفید برای ارتكاب جرائم خفیف‌تر بعدی را به دست می‌آورد، از بین می‌برد؛ زیرا بر اساس این مدل، ارتكاب جرائم بعدی موجب تشدید مجازات جرائم سابق می‌شود.

این در حالی است که در حقوق کیفری انگلستان، جمع قضایی مجازات‌ها به معنی تشدید مجازات نیست و قاضی اختیاری در فراتر رفتن از مجازات قانونی ندارد. همچنین حقوق کیفری آلمان و مصر در هیچ‌کدام از مجازات‌های تعیین شده برای تعدد جرم از این مدل پیروی نکرده‌اند.

الف. مبنایی

در خصوص کیفر تعدد جرم دو هدف عمده وجود دارد: عدالت و اصلاح مجرم. از این رو، برای حکم به کیفر تعدد جرم باید به دو پرسش مبنایی پاسخ داد:

۱. کدام مبنا و هدف در کیفر دادن بر دیگری ترجیح دارد؟ عدالت یا اصلاح مجرم؟

۲. کدام ضابطه و معیار، عدالت کیفری و اصلاح مجرم را در کیفر تعدد جرم تضمین می‌نماید؟

بررسی تطبیقی نظام‌های حقوقی مصر، آلمان و انگلستان گواه این امر است که همه این نظام‌های حقوقی در کیفر تعدد جرم، از هدف و مبنای عدالت فاصله نگرفته‌اند و همچنان که اشاره شد و در ادامه نیز خواهد آمد، تعدد جرم در نظام‌های حقوقی فوق، به تشدید مجازات و فراتر رفتن آن از حداکثر مجازات تعیین شده قانونی منجر می‌شود. از این رو، مبنای عدالت همراه با دیگر اهداف کیفرها یا در ترکیب با آن‌ها همچنان یکی از اهداف کیفر تعدد جرم در نظام‌های حقوقی فوق است.

۱. ماده ۱۳۴ ق.م.ا. و بند پ ماده ۱۲ قانون کاهش.

اما نکته مهم، در میزان این تشدید است. نظام حقوقی انگلستان، برخلاف حقوق مصر و آلمان، ضابطه تشدید را تشخیص قاضی تعیین کرده است. این مهم بدان دلیل است که کیفر عادلانه و اصلاح مجرم دو متغیر کیفی هستند و کمیت بردار نیستند؛ این قاضی است که باید به عنوان یک انسان نوعی، این دو متغیر را هم در تعیین کیفر و هم در اجرای آن، لحاظ نماید.

حتی به نظر می‌رسد در صورتی که اصلاح مجرم، مهم‌ترین هدف تعیین کیفر باشد، باز گذاشتن دست قاضی در تعیین مجازات تعدد جرم با اصل فردی کردن مجازات‌ها و هدف اصلاحی کیفر، تناسب بیشتری داشته باشد.

بنابراین، در حقوق کیفری انگلستان مبنای تعیین مجازات در تعدد جرم، حالت خطرناک مجرم و همچنین عینیت رفتار مجرمانه بوده است و هدف از کیفر تنها و تنها، اصلاح مجرم نیست.^۱ بر اساس دکترین حقوق کیفری در انگلستان، تعیین کیفر در مورد جرائم متعدد، یک بحث ریاضی نیست^۲ تا با افزایش جرائم، مجازات نیز افزایش یابد، بلکه قاضی باید به تمامیت رفتار مجرمانه توجه کرده، از خود بپرسد که مجازات مناسب برای اصلاح چنین شخصی چیست؟

براین اساس، اصل حاکم بر مجازات تعدد جرم در این نظام حقوقی، اصل تمامیت است. این اصل در «قانون عدالت کیفری (۱۹۹۱)» و سپس در ماده ۱۶۶ زیر بند ۳ (ب) از «قانون عدالت کیفری ۲۰۰۳» تعریف شده است. بر اساس اصل تمامیت (Totality Guideline)، قضات موظف‌اند با توجه به نوع جرم ارتكابی و شخصیت بزه‌کار، به صدور یک مجازات کلی اقدام کنند.^۳

در تعیین مجازات تعدد جرم در حقوق کیفری انگلستان دو مدل وجود دارد: مجازات هم‌زمان (Concurrent Sentence) و متوالی (Consecutive Sentence). مجازات هم‌زمان، در تعیین کیفر جرائم ناشی از یک حادثه یا رویداد و همین‌طور جرائم مشابه علیه یک بزه‌دیده به کار می‌رود.^۴ مجازات متوالی نیز در جرائم ناشی از وقایع غیر مرتبط، جرائم مشابه غیر کافی و جرائم واجد شرایط قانون مجازات حداقل، به وسیله قضات تعیین می‌شود.^۵ در این مدل اخیر، قضات برای تک‌تک جرائم، مجازات قانونی وضع و سپس برای کل جرائم ارتكابی، یک حکم کلی مبنی

1. See: Thomas, 1979: 238.

۲. رویکرد اخلاق‌مدار کانتی، اجرای عدالت را در سایه اعمال یک فرمول ریاضی در خصوص مجازات ممکن می‌داند (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۱۸)

3. See: Ashworth, 2001: 63; Zedner & Roberts, 2012: 286.

4. See: Hall, 2013: 56.

۵. در مجازات‌های هم‌زمان، مجازات‌ها به صورت هم‌زمان اجرا شده و به عبارتی تداخل پیدا می‌کنند. ولی در مجازات‌های متوالی، مجازات‌ها یکی پس از دیگری اجرا شده و در اصطلاح جمع می‌شوند.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۰۹

بر جمع مجازات صادر می‌کنند. بنابراین، عملاً قضات در تعیین مجازات تعدد جرم در حقوق انگلستان، دارای اختیارات گسترده هستند.

نکته جالب آنکه اصل تمامیت، ترکیبی از اصل تناسب جرم و مجازات (Proportionality Principle) و قاعده لطف (Mercy Principle) است.^۱ بنابراین، مجازات تعدد جرم نخست بر اساس عدالت تعیین شده است و سپس ویژگی‌های شخصیتی مجرم می‌تواند آن را تعدیل کند. از این رو، مبنای وضع کیفر در تعدد جرائم در حقوق کیفری انگلستان، دو هدف «تأمان» و «عدالت» و «اصلاح مجرم» است و جمع قضایی مجازات‌ها، یگانه مدل مناسب برای رسیدن به این دو هدف است.

از سوی دیگر، مبنای مدل جمع قضایی مجازات‌ها را باید در عدم امکان جمع مجازات‌های متعدد جستجو کرد؛ زیرا جمع مجازات‌های متعدد در بیشتر موارد، امکان‌پذیر نیست؛ مثلاً حبس مدت‌دار قابل جمع با حبس دائم نیست یا مجازات اعدام را نمی‌توان با حبس ابد جمع کرد. همچنین اجرای هر دو مجازات سالب آزادی و سالب حیات نیز نه تنها تخریب‌بخش نیست، بلکه حبس محکوم به اعدام، به نوعی نادیده گرفتن عقل، انصاف و عرف اجتماعی است.

ب. نقد و بررسی

۱. ایراد اصلی وارد بر این مدل آن است که مبنای این مدل، اصلاح بزهکار است که قطعاً این امر تنها با مجازات محقق نمی‌شود و ترکیبی از مجازات و اقدامات تربیتی، باید مدنظر قضات قرار گیرد؛ درحالی‌که این مدل نیز بر واکنش کیفری تمرکز دارد.

۲. افزون بر این، در نقد این مدل می‌توان گفت که در فرض تعدد بزه‌دیده، مجازات واحد حتی با تشدید نیز نمی‌تواند رضایت خاطر همه بزه‌دیدگان را فراهم سازد؛ زیرا یکی از اهداف مجازات‌ها تشفی خاطر بزه‌دیده است و تحقق کامل این هدف با اعمال مجازات واحد فراهم نمی‌شود.

در پاسخ به این نقد می‌توان گفت که آنچه در بزه‌دیده‌شناسی حمایتی مدنظر است، جبران خسارت بزه‌دیدگان است نه مجازات متعدد بابت بزه‌دیدگان متعدد. از این رو، تعدد بزه‌دیده لزوماً موجب تشدید مجازات نمی‌گردد.

با تحلیل و نقد مدل‌های تعیین مجازات تعدد جرائم تعزیری و مبانی آن‌ها، در ادامه مقاله به بررسی این پرسش پرداخته می‌شود که قانون‌گذار ایرانی در خصوص مجازات تعدد جرائم تعزیری، از کدام مدل در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پیروی کرده است. پس از بررسی و نقد مدل مربوطه

1. Freiberg, 2014: 795.

و آثار آن در قانون مجازات اسلامی، نظریه مطلوب و مرجح در مورد کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری ارائه شده است.

۲. مجازات تعدد مادی

در تعدد مادی، مجرم مرتکب چند رفتار مجرمانه می‌گردد، بدون آنکه در مورد هیچ‌یک از این جرائم، محکومیت قطعی صادر شده باشد. مجازات تعدد مادی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و قانون کاهش مجازات حبس تعزیری، از مدل‌های مختلف پیروی کرده است:

۱. در حقوق اسلامی، مدل چهارمی در تعیین مجازات کیفر تعدد جرم به نام مدل تداخل وجود دارد که در مورد جرائم حدی مشابه به کار می‌رود. در حقوق انگلستان، در مورد مجازات‌های هم‌زمان نیز نوعی تداخل در مجازات وجود دارد. این تداخل در جرائم ناشی از یک حادثه یا جرائم مشابه علیه یک بزه‌دیده وجود دارد.

افزون بر حدود مشابه، اگر حد و تعزیر از یک نوع باشند یا تعزیر و حد در راستای ارتکاب جرم دیگر باشد، مجازات‌ها در یکدیگر تداخل پیدا می‌کند (ماده ۱۳۵).

۲. افزون بر مدل تداخل، مقنن در مورد تعدد مادی و تعدد نتیجه چهار جرم و بیشتر، از مدل جمع قضایی مجازات‌ها پیروی کرده است.

۳. در تعدد مادی سه جرم و کمتر و همین‌طور تعدد اعتباری نیز از مدل مجازات اشد استفاده شده است. البته در این حالت، قانون‌گذار سیاست واحدی اتخاذ نکرده است؛ بدین معنی که چنانچه شدیدترین جرم دارای حداقل و حداکثر باشد، حداقل مجازات بیشتر از میانگین حداقل و حداکثر مجازات قانونی هر جرم است، ولی اگر شدیدترین جرم دارای مجازات ثابت باشد، اگر جرائم ارتكابی بیش از سه جرم نباشد، دادگاه می‌تواند تا یک‌ششم و اگر بیش از سه جرم باشد تا یک‌چهارم به اصل آن اضافه کند.^۱ بنابراین، درحالی‌که در وضعیت نخست، تشدید به معنای واقعی کلمه صورت نمی‌گیرد، در حالت دوم تشدید به معنای واقعی اعمال خواهد شد.

۴. صرفاً در تعدد حدود مختلف از مدل جمع مادی کیفرها استفاده شده است و درعین‌حال، مقنن در قانون کاهش مجازات حبس تعزیری، جرائم تعزیری درجه ۷ و ۸ را که به‌موجب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از شمول قواعد تعدد خارج کرده بود، بار دیگر مشمول قواعد تعدد قرار داد.^۲

۱. بند ج ماده ۱۲ قانون کاهش.

۲. بند ت ماده ۱۲.

۲-۱. مبانی

واکنش در برابر تعدد مادی جرائم، یا ریشه در وجدان عمومی جامعه دارد (احساس عدالت) یا احساس و رفتار فرد بزه‌کار (حالت خطرناک). از این رو، باید مشخص کرد که در مقررات ناظر بر تعدد جرائم تعزیری، هدف از اعمال مجازات بر مرتکب جرم، اجرای عدالت است یا رفع حالت خطرناک فرد مجرم؟

الف. عدالت

در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰، قانون‌گذار در تعدد جرائم تعزیری مختلف، قاعده جمع مجازات‌ها را پذیرفته بود. این نوع واکنش، بیشتر ریشه در باورهای طرفداران عدالت مطلق و دیدگاه‌های کانت دارد. در این دیدگاه، عدالت مفهومی اخلاقی است نه عرفی. آنچه در این دیدگاه مورد تأکید است، از یک سو لزوم کیفر دادن مرتکب جرم و از سوی دیگر، رعایت تناسب بین جرم و مجازات برای اجرای عدالت است که لازمه آن جمع مادی مجازات است.

در حالی که اگر عدالت را مفهومی اخلاقی - عرفی بدانیم، همچنان که در قرآن کریم این رویکرد اتخاذ شده است،^۱ در این صورت تناسب بین جرم و مجازات صرفاً به معنای تجمیع مجازات‌ها نیست و درعین حال برعکس، تجمیع مجازات‌ها در مواردی می‌تواند به فاصله گرفتن از عدالت منجر شود. اصولاً اصل فردی بودن مجازات، از توابع اصل تناسب جرم و مجازات است و این اصل بر تناسب میان مجازات و ویژگی‌های فردی مجرم تأکید دارد که این پیش فرض نیز خود بر مبنای اصل عدالت است.

بنابراین در حقوق انگلستان، اگرچه اصل بر تجمیع مجازات است، ولی قضات می‌توانند با توجه به ویژگی‌های مجرم، مجازات وی را کاهش دهند. نهاد تخفیف مجازات در حقوق ایران،^۲ آلمان و مصر نیز در راستای تأمین همین نوع عدالت است.

ب. حالت خطرناک

از سوی دیگر، اگر مبنای تعیین کیفر، رفع حالت خطرناک باشد، در این صورت نقش اقدامات تأمینی - تربیتی در مورد شخص مجرم بیشتر خواهد شد؛ چراکه وی با ارتکاب جرائم متعدد، حالت خطرناک خود را برای جامعه به وضوح نشان داده است و از این رو، انتخاب مجازات‌های تکمیلی به وسیله قاضی برای این شخص همانند مجازات‌های تبعی باید اجباری باشد و نه اختیاری.

۱. «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵).
۲. تبصره ۳ ماده ۱۳۴.

بهمان سان، قانون باید میان حالت خطرناک ساده و مزمن^۱ قائل به تفاوت شود و از دو مدل مجازات در قبال هرکدام از حالت‌ها استفاده نماید؛ زیرا در حالت خطرناک ساده، واکنش کیفری نیز می‌تواند با پیش‌بینی اصلاح مجرم، ساده باشد، ولی در حالت خطرناک مزمن، واکنش کیفری باید سنجیده‌تر و شدیدتر تعیین گردد؛ به‌عنوان نمونه در جرائم بدون بزه‌دیده و جرائمی که ناظر به حق‌الله است، تعدد جرم می‌تواند فاقد آثار کیفری در تشدید مجازات باشد. عرف جامعه ایرانی نیز تشدید مجازات در قبال این دسته از جرائم را نمی‌پذیرد.

۲-۲. نقد و بررسی

قانون مجازات اسلامی جدید در تعدد مادی جرائم تعزیری با بازگشتی کامل به قانون مجازات ۱۳۵۲ همان احکام را در این خصوص پذیرفته است. باین‌وجود، حکم ماده ۱۳۴ قانون مجازات در خصوص تعدد جرم با ایراداتی به شرح زیر روبروست:

۱. اصولاً به چه دلیل شخصی که مرتکب چند جرم شده است، به یک مجازات محکوم می‌شود؟ آیا این امر به معنای امتیاز به مرتکبین و نادیده گرفتن عدالت نیست؟

۲. از نظر کاربردی، اجرای قواعد ناظر بر تعدد مادی در جرائم تعزیری وفق ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی باعث ایجاد اختلاف در آراء دادگاه‌ها و پیچیدگی اجرای قواعد ناظر بر تعدد جرم شده است؛^۲ برای نمونه یکی از مهم‌ترین مسائلی که باعث ایجاد نتایج متفاوت و عدم یکسان‌سازی اجرای قوانین در عمل می‌شود، انتهای ماده ۱۳۴ است که مقرر می‌دارد: «... در هر یک از موارد فوق تنها مجازات اشد قابل اجراست و اگر مجازات اشد به یکی از علل قانونی تقلیل یابد یا تبدیل یا غیر قابل اجرا شود، مجازات اشد بعدی اجرا می‌گردد».

در رابطه با ذیل ماده فوق، این پرسش مطرح می‌گردد که در صورتی که بخشی از مجازات اشد اجرا شده باشد، سپس مجازات به یکی از علل قانونی مانند عفو، آزادی مشروط یا اعمال ماده ۲۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری تقلیل یا تبدیل یابد، آیا نوبت به اجرای مجازات اشد بعدی می‌رسد؟ در پاسخ به این پرسش، نظریه مشورتی معاونت حقوقی قوه قضائیه اشعار داشته است که علل قانونی هم ممکن است شامل عفو و هم شامل آزادی مشروط باشد.^۳

۱. نک: نوریها، ۱۳۸۷: ۲۰۱.

۲. نک: خاکی، ۱۳۹۲: ۶۹-۸۴؛ یوسفی و دیگران، ۱۳۹۵: ۹۵-۱۰۵؛ صادق منش، ۱۳۹۲: ۷۷-۸۸.

۳. نظریه شماره ۷/۹۲/۱۱۰۵ مورخ ۱۳۹۲/۶/۹.

این در حالی است که مجازاتی که مورد عفو یا مشمول آزادی مشروط قرار گرفته است، مجازاتی اجرا شده و تمام‌یافته است و برخلاف این نظر مشورتی، اصولاً نوبت به اجرای مجازات اشد بعدی نمی‌رسد. در تأیید این نظر و برخلاف نظر مشورتی سابق، معاونت حقوقی قوه قضاییه اظهار داشته است: «عفو و آزادی مشروط از موارد اجرای مجازات است؛ کما اینکه مطابق تبصره ۳ ماده ۲۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ "در عفو اثر تبعی محکومیت پس از گذشت مدت‌های فوق از زمان عفو یا اتمام آزادی مشروط رفع می‌شود...". بنابراین در فرض سؤال در صورت مشمول عفو نسبت به مجازات اشد، موجب قانونی جهت اجرای مجازات اشد بعدی وجود ندارد».^{۱ و ۲}

در نهایت، قانون کاهش مجازات حبس تعزیری آزادی مشروط، تعلیق اجرای مجازات و عفو را در حکم اجرای مجازات دانسته است و در این موارد، قائل به رجوع به مجازات اشد بعدی نیست.^۳ با این وجود، یکم اینکه اصل این مقرر در هیچ‌کدام از نظام‌های حقوقی دیگر وجود ندارد؛ دوم اینکه، در صورت تقلیل یا تبدیل یا غیرقابل اجرا شدن مجازات اشد، واقعاً دلیلی برای اجرای مجازات اشد بعدی وجود ندارد؛ چراکه وضع این قاعده، بدان دلیل است که ذهنیت مقنن ایرانی، همچنان تمامیت جرائم ارتكابی را لحاظ نمی‌نماید و تعدد جرم را یک مسئله ریاضی می‌داند که باید مجازات آن با محاسبات دقیق ریاضی، حل شود.

۳. نکته مهم دیگر آن است که قواعد تعدد جرم، به نفع متهم است یا به ضرر او. به عبارت دیگر، آیا کاربست قواعد تعدد جرم برای تشدید مجازات است یا انتخاب مجازات متناسب با جرم ارتكابی. برای توضیح بیشتر به این مثال توجه شود: شخص دارای دو فقره شکایت بابت تحصیل مال نامشروع و یک فقره کلاهبرداری است که به ترتیب به دو تا ۶ ماه و ۱ سال حبس محکوم شده است. با توجه به این امر، قاضی اجرای احکام وفق ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری، پرونده‌ها را برای اجرای قواعد تعدد جرم به آخرین دادگاه صادرکننده حکم قطعی ارسال می‌نماید. در این صورت دو حالت وجود دارد:

در صورت تجمیع مجازات‌ها، مجرم نهایت به ۲ سال حبس محکوم می‌شود، ولی بر اساس بند ب ماده ۱۳۴ اصلاحی، مجازات وی حداقل ۴ سال حبس است. حال پرسش این است که در این مثال، آیا مجازات ۴ سال حبس، مطابق عدالت است یا متناسب با حالت خطرناک مجرم؟ پاسخ به هر دو مبنا، منفی است. مجازات ۴ سال حبس مطابق عدالت نیست؛ چراکه تجمیع

۱. نظریه شماره ۷/۹۳/۲۲۸۷ مورخ ۱۳۹۳/۹.

۲. برای مطالعه دیگر چالش‌های ناشی از اعمال قواعد تعدد مادی در آیین دادرسی کیفری نک: شیخ‌الاسلامی، ۱۳۹۴: ۱۱۲-۱۲۶.

۳. بند ث ماده ۱۲.

آن‌ها، نهایت ۲ سال حبس می‌شود. مطابق حالت خطرناک مجرم هم نیست؛ چراکه وی در تمامی جرائم به حداقل مجازات محکوم شده است؛ درحالی‌که بر اساس بند ب ماده ۱۳۴ اصلاحی، وی تقریباً به دو برابر جمع مجازات‌ها یعنی ۴ سال محکوم می‌شود. رویه قضایی در این خصوص آن است که با استناد به قاعده تفسیر به نفع متهم، از آنجاکه تعدد را به حال متهم مفید نمی‌دانند، از اجرای قواعد تعدد خودداری کرده، ادغام را نمی‌پذیرند.

۴. تفاوت مجازات تعدد جرائم تعزیری میان حالت اول (دو یا سه جرم تعزیری) و حالت دوم (چهار جرم یا بیشتر) می‌تواند تنها یک روز حبس باشد. آیا این امر با عدالت قضایی سازگاری دارد؟

۲-۳. ارائه مدل

مدل مطلوب در خصوص مجازات تعدد مادی جرائم تعزیری، چند مرحله دارد:

۱. ابتدا باید مصادیق خارج شده از قواعد تعدد جرم را مشخص کرد. جرائم خاص،^۱ جرائم تبعی و همچنین جرائم ادغام شده^۲ از زمره این مصادیق هستند.^۳

۲. در مرحله دوم باید به این پرسش پاسخ داد که آیا رعایت عدالت باید مبنای کیفر تعدد جرم باشد یا خیر؟ عدالت نه تنها مبنای تعیین کیفرها در فقه امامیه و حقوق اسلامی است، بلکه یک مبنای اصلی در حقوق غربی نیز به شمار می‌رود.^۴ در این مینا، مجازات با ارجاع به نتایج مثبتش در آینده توجیه نمی‌شود، بلکه با ارجاع به انتظارات گذشته توجیه می‌گردد.^۵ بنابراین، همان‌گونه که در حقوق مصر، آلمان و انگلستان آمده، تنها مدل جمع مجازات‌ها (و نه حتی جمع حداکثر مجازات جرائم)، منطبق بر عدالت است.

با این وجود، عدالت یعنی تجمیع نسبی مجازات‌ها در ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی لحاظ نشده است. از این رو، اگر فردی مرتکب جرم کلاهبرداری، سرقت مسلحانه و آدم‌ربایی شود، تنها به حداکثر مجازات آدم‌ربایی محکوم می‌شود. در این حالت، مجازات وی عملاً نه تجمیع شده است نه تشدید؛ چراکه صدور حکم به حداکثر مجازات به معنی تشدید مجازات نیست و تشدید زمانی است که قاضی از حداکثر مجازات تعیین شده فراتر رود. قطعاً این امر به بی مجازات ماندن مجرم بابت اعمال مجرمانه سرقت مسلحانه و کلاهبرداری منجر می‌شود که با عدالت قضایی، منافات دارد.

1. See: Baumann, Weber, Mitsch, 2003: 804.

2. See: Wessels & Beulke, 2007: 750.

۳. نک: ساداتی، ۱۳۹۶: ۲۰۹-۲۱۰.

4. See: Leo Zaibert, 2006: 56.

۵. نک: ریڈی، ۱۳۹۲: ۲۲۷.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۱۵

۳. در مرحله سوم باید به اصلاح مجرم، رفع حالت خطرناک و ویژگی‌های فردی مجرم توجه کرد. فردی که با ارتکاب جرائم متعدد، مجرم به عادت یا حرفه‌ای شده است،^۱ دارای حالت خطرناک شدید بوده و قاعداً تشدید یا تخفیف مجازات وی باید بر اساس ارزیابی قاضی رسیدگی‌کننده تعیین شود.

در نظام کیفری انگلستان، سعی شده است با تنظیم اصول راهنمای تعیین مجازات و کاربست آن به‌وسیله قضات، رویه منظمی در تعیین کیفر تعدد جرم از سوی قضات شکل بگیرد. این اصول راهنما در حیطه کیفرشناسی قضایی قرار می‌گیرد و می‌تواند تأثیری مهم بر عدالت کیفری در مقام تخصیص کیفر از سوی قضات داشته باشد.

در حقوق کیفری ایران نیز به‌موجب تبصره ماده ۲ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری: «چنانچه دادگاه در حکم صادره مجازات، حبس را بیش از حداقل مجازات مقرر در قانون تعیین کند، باید مبتنی بر بندهای مقرر در این ماده و یا دیگر جهات قانونی، علت صدور حکم به بیش از حداقل مجازات مقرر قانونی را ذکر کند». لذا بر اساس این مقرره، در تشدید مجازات بر مبنای تعدد جرم، همین‌که قاضی ذکر نماید که تشدید به دلیل تعدد بوده است، کفایت می‌نماید. درحالی‌که به نظر می‌رسد حتی تشدید کیفر در تعدد جرم هم باید بر اساس اهداف کیفر توجیه شود و تعدد نباید به‌خودی‌خود، از اسباب تشدید به شمار آید.

۴. در این مدل، مجازات تعدد جرم قابل تخفیف و تشدید است، اما برای تشدید و گاه تخفیف نیز سقف در نظر گرفته شده است.

بنابراین، پس از مرحله تجمیع مجازات‌ها، دو معیار برای حداقل و حداکثر می‌توان پیشنهاد داد. در مورد حداکثر مجازات حبس، برخی کشورها مانند مصر و آلمان، به ترتیب ۲۰ و ۱۵ سال حبس را به‌عنوان سقف مجازات حبس در تعدد جرم لحاظ کرده‌اند. در مورد حداقل نیز اختیار قاضی برای اجرای قواعد تخفیف مجازات، به رسمیت شناخته شده و در حقوق انگلستان به‌صراحت، تعیین مجازات تعدد جرم به لحاظ کردن تأثیر شخصیت مجرم منوط شده است.

نتیجه آنکه به نظر می‌رسد مدل یادشده، مناسب‌ترین مدل برای تعیین کیفر تعدد جرم است؛ چراکه با لحاظ کردن هر دو مبنای عدالت و رفع حالت خطرناک، منطق و محدودیت‌های بشری در رعایت عدالت را نیز لحاظ کرده است. این مدل را می‌توان جمع‌نسبی مجازات‌ها نیز نام برد.

همچنان که در تأیید این مدل می‌توان گفت:

۱. رویکرد مقنن در تعیین کیفر تعدد، متأثر از سیاست حبس‌زدایی قوه قضائیه بوده است. از این رو، جمع مجازات‌هایی مانند جزای نقدی، شلاق و... مخالفتی با سیاست یادشده نداشته، مضافاً به اینکه تداخل این‌گونه مجازات‌ها در تضاد با دو هدف رعایت عدالت و اصلاح است.

۲. باید میان کیفر تعدد مادی و تعدد نتیجه، تفاوت قائل شد. به نظر می‌رسد مدل یادشده در ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی باید تنها محدود به تعدد نتیجه شود؛ چراکه در تعدد نتیجه، یک فعل مادی صورت گرفته است نه بیشتر و از این رو، گاهی به دلیل تعدد موضوع، نتیجه متعدد شده است و بنابراین، قاعده منع مجازات مضاعف مانع از جمع مجازات‌ها در تعدد نتیجه می‌شود. قطعاً این مورد با تعدد مادی که عنصر مادی جرائم نیز در آن متفاوت است، نباید از یک مدل پیروی کنند.

نتیجه‌گیری

تعیین کیفر تعدد جرم تابعی از رعایت توازن میان دو هدف عدالت و اصلاح مجرم است. در این میان، منظور از عدالت، عدالت واقعی و عرفی در مقابل عدالت ظاهری و ایدئال است. بدین منظور، چهار مدل در زمینه تعیین کیفر تعدد جرم وجود دارد که نتایج بررسی مدل‌های مربوطه در چهار نظام حقوقی مصر، آلمان، انگلستان و ایران به نمایندگی از نظام حقوقی اسلامی، رومی-ژرمنی و کامن‌لا، در جدول زیر مشخص شده است.

جدول شماره ۱

ایران	انگلستان	مصر	آلمان	
حد با تعزیرات غیرهمجنس		- مجازات حبس تا سقف ۲۰ سال - جزای نقدی	- مجازات حبس تا سقف ۱۵ سال - جزای نقدی	جمع مادی
تعدد مادی دو و سه جرم				مجازات اشد
تعدد مادی چهار جرم و بیشتر افساد فی الارض	جرائم ناشی از وقایع غیر مرتبط، جرائم مشابه غیر کافی و جرائم واجد شرایط قانون مجازات حداقل (مجازات متوالی)			جمع قضایی
حد با تعزیرات همجنس	کیفر جرائم ناشی از یک حادثه یا رویداد یا جرائم مشابه علیه یک بزددیده (مجازات هم‌زمان)	اعدام	حبس ابد	تداخل

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۱۷

همان‌طور که ملاحظه شد:

۱. در دو نظام حقوقی آلمان و مصر، جمع مادی مجازات‌ها در جزای نقدی به صورت مطلق و در حبس به صورت نسبی، پذیرفته شده است. در حقوق کیفری ایران، تنها در جرائم تعزیری درجه ۷ و ۸ با هم یا با دیگر درجات این مدل اجرا می‌شود.

۲. مدل مجازات اشد در تعدد مادی، تنها در حقوق ایران پذیرفته شده و این امر مؤید نظر آن دسته از حقوق‌دانان است که تعدد جرم را لزوماً از کیفیات مشدده جرم، به شمار نمی‌آورند.

۳. در حقوق آلمان و مصر، برخلاف حقوق ایران که به حقوق نوشته نیز معروف هستند، جمع قضایی مجازات‌ها جایگاهی ندارد. این در حالی است که حقوق کامن‌لا به دلیل حاکمیت عرف و رویه قضایی بر آن، بیشترین تأثیر را از تصمیم و تشخیص قاضی در تعیین کیفر تعدد جرم دارد.

۴. در حقوق آلمان و مصر، مدل تداخل در مرحله اجرای مجازات اعمال می‌شود نه در مرحله تعیین مجازات. در حقوق انگلستان و ایران در برخی از مصادیق تعدد، تداخل در مرحله تعیین مجازات اتفاق افتاده و به عنوان نمونه، جرم تعزیری اگر از جنس جرم حدی باشد، فاقد مجازات است.

با توجه به یافته‌های مقاله، به نظر می‌رسد مدل مطلوب در زمینه تعدد جرم که در بردارنده دو هدف عدالت و اصلاح مجرم به صورت هم‌زمان است، از ویژگی‌های زیر برخوردار است:

یکم، مصادیق خروج از قواعد تعدد مشخص گردد؛ مانند تعدد اعتباری، جرائم خاص، جرائم تبعی و همچنین جرائم ادغام‌شده.

دوم، با توجه به حاکمیت مبنای عدالت عرفی بر تعیین مجازات، مدل جمع مادی مجازات‌ها، مبنای اصلی قرار گیرد.

سوم، به منظور توازن میان عدالت و اصلاح مجرم، قاضی با توجه به نوع جرم و ویژگی‌های فردی مجرم، برای هر جرم مجازات خاص تعیین کند و برای مجموع جرائم ارتكابی، یک مجازات کلی تعیین نماید.

چهارم، در جرائم بدون بزه‌دیده و جرائمی که ناظر بر حق‌الله است، تعدد جرم بنابر اصل تسامح و امتنان در حقوق‌الله، می‌تواند فاقد آثار کیفری در تشدید مجازات باشد.

پنجم، در تعدد جرم، بنابر هدف اصلاحی مجازات‌ها و ثبوت عرفی و کمی حالت خطرناک مجرم، مجازات تکمیلی اجباری گردد.

منابع

الف- کتب و مقالات

الف-۱: فارسی

- آشوری، محمد؛ مهدی صبوری پور (۱۳۹۴)، «مقایسه اثر شدت و قطعیت حبس بر بازدارندگی آن»، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، شماره ۲ و ۳، صص ۱-۱۷.
- آقایی، مجید (۱۳۸۶)، مکاتب کیفری، تهران: خرسندی.
- احمدی، زهرا (۱۳۹۳)، «تداخل مجازات‌ها در جرائم مستوجب حد و چالش‌های آن»، مطالعات اسلامی: فقه و اصول، دوره ۴۶، شماره ۹۷، صص ۵۵-۷۴.
- اردبیلی، محمدعلی (۱۳۹۴)، حقوق جزای عمومی، جلد سوم، چاپ هفتم، تهران: میزان.
- افراسیابی، محمد اسماعیل (۱۳۷۷)، حقوق جزای عمومی، جلد دوم، تهران: فردوسی.
- بسامی، مسعود و اکبر وروایی (۱۳۹۴)، «تعدد نتایج مجرمانه در فقه و حقوق کیفری ایران»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۳۵-۶۲.
- پرادل، ژان (۱۳۹۶)، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران: سمت.
- پژوهشگاه قوه قضائیه، پژوهشکده استخراج و مطالعات رویه قضایی (۱۳۹۴)، تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی جدید، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
- پوربافرانی، حسن (۱۳۸۴)، «نقد سیاست جنایی حدود محور در مقررات تعدد و تکرار در حقوق کیفری ایران»، نامه مفید، دوره ۱۱، شماره ۴۹، صص ۲۷-۴۶.
- پیمانی، ضیاءالدین (۱۳۷۴)، بررسی تاریخی و تطبیقی فاعده تعدد جرم، قم: مجتمع آموزش عالی قم.
- تیبیت، مارک (۱۳۸۴)، فلسفه حقوق، ترجمه حسن رضایی خاوری، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- جعفری، مجتبی (۱۳۹۲)، «تعدد جرم و آثار آن در قانون مجازات اسلامی (م.صوب ۱۳۹۲)»، پژوهش حقوق کیفری، دوره ۲، شماره ۵، صص ۱۷۵-۱۹۶.
- حاجی‌ده‌آبادی، احمد؛ امیر باقرزادگان و محمد میرزایی (۱۳۹۵)، «جایگاه تعدد نتیجه در حقوق کیفری ایران»، پژوهشنامه حقوق کیفری، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۱۱۵-۱۳۶.
- خاکی، محمدرحیم (۱۳۹۲)، «تعیین مجازات شلاق، بیش از تعداد حدی در تعدد و تکرار جرائم تعزیری»، دو فصلنامه رویه قضایی حقوق کیفری، شماره ۴ و ۵، صص ۶۹-۸۴.
- رهامی، محسن (۱۳۸۲)، «تحول و تعدیل مجازات‌ها در نظام کیفری جمهوری اسلامی ایران»، حقوق خصوصی، دوره ۱، شماره ۴، صص ۵-۲۴.
- ریدی، دیوید ای (۱۳۹۲)، فلسفه حقوق، ترجمه حسن خسروی، تهران: مجتمع علمی و فرهنگی مجد.
- ساداتی، سیدمحمد مهدی (۱۳۹۶)، «تعدد جرم در حقوق ایران و آلمان»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۸، شماره ۱، صص ۲۰۳-۲۲۶.

بازخوانی انتقادی مدل‌های تعیین کیفر تعدد مادی جرائم تعزیری... / ساداتی و جمالی ۱۱۹

ساداتی، سیدمحمد مهدی؛ محمدهادی صادقی و فضل‌الله فروغی (۱۳۹۶)، «جرم‌انگاری و کیفرگذاری تعدد حدود در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲)»، فقه و حقوق اسلامی، دوره ۸، شماره ۱۴، صص ۶۱-۸۶.

شیخ‌الاسلامی، عاطفه (۱۳۹۴)، «مشکلات ناشی از اعمال ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی در بستر صلاحیت‌های ذاتی محاکم»، تعالی حقوق، دوره ۷، شماره ۱۰، صص ۱۰۱-۱۲۸.

شیخ‌الاسلامی، عباس (۱۳۹۵)، تعدد جرم، نظریه و رویه‌ها، تهران: میزان.
صادق منش، جعفر (۱۳۹۲)، «تعدد جرم و تکلیف دادگاه در مقام صدور حکم: نقدی بر فرایند رسیدگی به یک پرونده»، فصلنامه رأی، دوره ۲، شماره ۴، صص ۷۷-۸۸.

صانعی، پرویز (۱۳۷۴)، حقوق جزای عمومی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: دانشگاه ملی.

صانعی، پرویز (۱۳۸۲)، حقوق جزای عمومی، تهران: طرح نو.

صفاری، علی (۱۳۹۶)، کیفرشناسی، چاپ چهارم، تهران: جنگل.

طاهری نسب، سیدیزداله (۱۳۸۱)، تعدد و تکرار جرم در حقوق جزا، تهران: دانشور.

عباسی، اصغر (۱۳۹۳)، «نقدی بر مقررات تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲)»، فصلنامه تعالی حقوق، دوره جدید، شماره ۷، صص ۱۵۵-۱۷۸.

غلامی، حسین (۱۳۸۲)، بررسی حقوقی - جرم‌شناختی تکرار جرم، تهران: میزان.

فروغی، فضل‌الله و رضا رحیمیان (۱۳۹۴)، «ارزیابی تعدد مادی جرائم تعزیری در قانون مجازات اسلامی مصوب (۱۳۹۲)»، مجله مطالعات حقوقی، دوره ۷، شماره ۴، صص ۱۷۱-۲۰۳.

کلاتنری، کیومرث و سیدحسین جعفریان سسوته (۱۳۹۰)، «افق‌های اعمال کیفر در تعدد مادی جرم (افعال مختلف، عناوین متعدد) با تأکید بر حقوق ایران و مصر»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۵۶، صص ۳۰۷-۳۳۲.

نوربها، رضا (۱۳۸۷)، زمینه جرم‌شناسی، تهران: گنج دانش.

الهام، غلامحسین (۱۳۷۷)، مبانی فقهی و حقوقی تعدد جرم، تهران: بشری.

الهام، غلامحسین و محسن برهانی (۱۳۹۲)، درآمدی بر حقوق جزای عمومی، تهران: میزان.

یوسفی، ابوالفضل و طاهره دهقانی (۱۳۹۵)، «بزه اختلاس توأم با جعل در پرتو نقد یک رأی»، فصلنامه رأی، دوره ۵، شماره ۱۶، صص ۹۵-۱۰۵.

الف-۲: عربی

بهنام، رمسیس (۲۰۰۸)، النظریه العامه للقانون الجنائی، الإسكندرية، مصر: منشأة المعارف.

جابر هادی، عدی (۲۰۱۱)، «قاعدة جب العقوبة بين التشريعات العقابية والاشريعة الإسلامية دراسة تحليلية مقارنة»، مجلة القادسية للقانون والعلوم السياسية، جلد ۴، صص ۲۰۱-۲۳۶.

صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۳۶۳)، التعزیر، انواعه و ملحقاته، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

مرصفاوى، حسن صادق (٢٠٠١)، المرصفاوى فى قانون الإجراءات الجنائية، چاپ سوم، الإسكندرية، مصر: منشأة المعارف.
مظفر، محمدرضا (١٤٣١ق)، اصول الفقه، چاپ ششم، قم: دفتر انتشارات اسلامى.
الف-٣: لاتين

- Ancel, Marc (2003). *Social Defence: A Modern Approach to Criminal Problems*. London: Routledge.
- Ashworth, A. (2001). "The Decline of English Sentencing Stories and Other Stories". In Tonry, M. and Frase, R.S. (eds) *Sentencing and Sanction in Western Countries*, New York: Oxford University Press.
- Baumann, Jürgen; Weber, Ulrich; Mitsch, Wolfgang (2003). *Strafrecht, Allgemeiner Teil*. Bielefeld: Gieseking Verlag.
- Chemerinsky, Jeffrey M. (2009). "Counting Offenses". *Duke Law Journal*, Vol. 58, 709-746.
- Hall, Daniel E. (2015). *Criminal Law and Procedure*. 7th Edition, Cengage Learning: United Kingdom.
- Goldman, Alan H. (1979). "The paradox of punishment". *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 9, pp. 42-58.
- Freiberg, Arie; Fox, Richard G (2014). *Fox & Freiberg's sentencing: state and federal law in Victoria/Arie Freiberg*. Third edition, Pymont: Lawbook Co.
- Köhler, Michael (2013). *Strafrecht: Allgemeiner Teil (Taschenbuch)*. Berlin: Springer Verlag.
- Leo Zaibert (2006). *Punishment and retribution*. Aldershot: Ashgate.
- Roxin, Claus (2003). *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band II: Besondere Erscheinungsformen der Straftat*. München: Verlag C.H. Beck.
- Siegel, Larry J. (2016). *Criminology: Theories, Patterns, and Typologies*. 12th edition, Boston: Wadsworth Cengage Learning publisher.
- Thomas, D. A. (1979). *Principles of sentencing: The sentencing policy of the Court of Appeal Criminal Division*. London: Heinemann.
- Wessels, Johannes; Werner Beulke (2007). *Strafrecht. Allgemeiner Teil: Die Straftat und ihr Aufbau*. Heidelberg: Müller Auflage.
- Zedner, Lucia; Roberts, Julian V. (2012). *Principles and Values in Criminal Law and Criminal Justice: Essays in Honour of Andrew Ashworth*. London: Oxford University Press.